

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА РОЛЬ УКРАЇНИ У СУЧАСНОМУ ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

THE CIVILIZATIONAL ROLE OF UKRAINE
IN THE MODERN GLOBALIZED WORLD

Чупрій Л.В.,

*доктор політичних наук, кандидат філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії, політології та міжнародних глобальних процесів
Університету державної фіскальної служби України*

Богдановський І.В.,

*доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії, політології та міжнародних глобальних процесів
Університету державної фіскальної служби України*

Льовкіна О.Г.,

*доктор філософських наук, професор,
професор кафедри психології та соціології
Університету державної фіскальної служби України*

У статті висвітлюються ключові загрози та виклики, що стоять перед сучасною Україною за умов глобалізації. Серед них виділяється збройне протистояння на Сході країни, значний рівень корупції, зростання майнового розшарування, бідність і депопуляція населення. Вказується, що, на думку А. Тойнбі, стійкість цивілізації зумовлена спроможністю національних еліт до креативних відповідей на зовнішні виклики. Підкреслюється, що сьогодні це одна із ключових проблем України, оскільки вітчизняні політичні еліти не орієнтовані на зміцнення держави і, відповідно, вони не здатні стратегічно мислити й ефективно відповідати на зовнішні та внутрішні виклики й загрози. Акцентується увага на важливості цивілізаційного визначення України, оскільки, як відзначав С. Хантінгтон, за умов сучасного глобалізованого світу взаємовідносини між країнами будуть зумовлюватися не стільки економічними чи політичними чинниками, а й цивілізаційними цінностями. Підкреслюється, що, з погляду цивілізаційного фактору, Україна посідає унікальну позицію, оскільки вона є своєрідним містком між Заходом і Сходом. З погляду глобального розподілу сил, Україна також має стратегічну позицію для того, щоб бути важливим гравцем у забезпеченні ефективною рівновагою сил у Євразії. Акцентується увага на тому, що Україна завжди була простором зустрічі різних культур і цивілізацій. Поліцивілізаційна природа української державності відкриває перед нею унікальні можливості зреалізувати потенціал діалогу культур як для досягнення стабілізації суспільного розвитку, так і для реалізації можливостей відновлення глобальної рівноваги як вирішальної умови виживання людства. Відповідно, Україна має стати не ареною «зіткнення» цивілізацій, а сполучення і взаємодії.

Ключові слова: цивілізаційний підхід, глобалізація, діалог культур, О. Шпенглер, А. Тойнбі, С. Хантінгтон.

The article highlights the key threats and challenges facing the modern Ukrainian state in the context of globalization. Among them are the armed confrontation in the east of the country, a significant level of corruption, growing property stratification, poverty, depopulation and more. It is pointed out that according to A. Toynbee, the stability of civilization is due to the ability of national elites to creative responses to external challenges. It is emphasized that today this is one of the key problems of Ukraine, as domestic political elites are not state-owned and, accordingly, they are not able to think strategically and respond effectively to external and internal challenges and threats. Emphasis is placed on the importance of the civilizational definition of Ukraine, because, as S. Huntington noted, in today's globalized world, relations between countries will be determined not so much by economic or political factors but by civilizational values. It is emphasized that from the point of view of the civilization factor, Ukraine occupies a unique position, it is a kind of bridge between the West and the East. In terms of the global distribution of forces, Ukraine also has a strategic position in order to be an important player in ensuring an effective balance of power in Eurasia. Emphasis is placed on the fact that Ukraine has always been a meeting place for different cultures and different civilizations, and this feature has been repeatedly noted by those researchers who have reflected on the civilizational identity of Ukraine. It is pointed out that, according to many researchers, the meeting place of cultures and civilizations should not be an arena of their "collision", but a combination and interaction. It is emphasized that the polycivilization nature of Ukrainian statehood opens up unique opportunities for it to realize the potential of intercultural dialogue both to achieve the stabilization of social development and to realize the possibility of restoring global balance as a crucial condition for human survival.

Key words: civilizational approach, globalization, dialogue of cultures S. Huntington A. Toynbee, O. Spengler.

Постановка проблеми. У сучасному світі відбувається інтенсифікація глобалізаційних процесів, формується нова багатополарна модель світового устрою, з'являються нові центри сили. Водночас посилюються глобальні загрози та виклики, поглиблюються регіональні проблеми,

що загалом загрожує сталому розвитку людства. Україна завжди була простором зустрічі різних культур і різних цивілізацій, і ця її особливість була неодноразово відзначена тими дослідниками, хто замислювався над цивілізаційною своєрідністю України. Ця ідея висловлювалася ще

М. Драгомановим (а потім низкою таких мислителів, як Д. Донцов, І. Лисяк-Рудницький, Я. Пеленський та ін.). Серед сучасних дослідників цивілізаційної стратегії України слід виділити С. Пирожкова, В. Горбуліна, С. Здіорука, М. Степико, М. Розумного, О. Майбороду, Ю. Шайгородського. Актуальну для України проблему розвитку та занепаду цивілізацій, а також проблему цивілізаційного вибору в історії філософської та політичної думки розглянули О. Шпенглер, А. Тойнбі, С. Хантінгтон.

Україна відіграє помітну роль у сучасному глобалізованому світі, перетворившись на форпост демократичних західних країн на євразійському просторі. Проте актуальною залишається проблема, чи зможе Україна й надалі розвиватися як суверенна, демократична, правова держава, яка має власну геополітичну суб'єктність і високий авторитет на міжнародній арені. Однією із ключових загроз для нашої країни є порушення її територіальної цілісності внаслідок зовнішньої агресії з боку Російської Федерації, яка відбувається на тлі складної внутрішньополітичної ситуації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виділимо основні внутрішні загрози, що постали перед сучасною Україною і послаблюють нашу країну. Серед них найбільшу небезпеку становлять один із найвищих у Європі рівень корупції, зростання майнового розшарування, бідність значної частини населення, високий рівень трудової міграції на фоні депопуляції, культурні відмінності між населенням різних регіонів країни тощо. Ці проблеми накопичувалися упродовж кількох десятиліть, адже Україна тривалий час була типовою країною пострадянського простору. Розпад комуністичної тоталітарної суспільно-політичної системи, яка трималася завдяки державному втручанню в усі сфери життя, призвів, з одного боку, до розгубленості та навіть втрати ціннісних орієнтирів частиною «прорадянськи» та «патерналістськи» орієнтованих наших громадян; з іншого боку, до сприйняття демократії як цілковитої анархії та безвідповідальності найбільш активною частиною українців. Саме наприкінці минулого і на початку поточного століть небажання дотримуватися традиційних суспільних норм і навіть ігнорування законів із боку частини наших найбільш активних співгромадян допомогло їм швидко збагатити, але водночас багато інших українців збідніли та маргіналізувалися. На цьому тлі сформувався значний рівень соціальної нерівності, безробіття і бідності, що має місце і нині, а це, у свою чергу, призводить до зростання соціальної напруженості та заважає внутрішній консолідації нації на фоні зовнішніх загроз.

За умов посилення зовнішніх і внутрішніх викликів українці повинні гідно на них відповісти та зайняти належне місце у світовому

співтоваристві, виконуючи власну цивілізаційну місію, але для цього ми повинні краще усвідомити, у чому саме полягає ця місія України? Щоб відповісти на це питання, слід проаналізувати сутнісні засади цивілізаційного підходу, який сьогодні є досить популярним у політології. У його рамках взаємодія країн розглядається у контексті їхньої цивілізаційної належності. Зазначимо, що нині превалюють три основні смислові тлумачення змісту поняття «цивілізація». Перший розглядає цивілізацію як синонім культури; другий (ще з часів Просвітництва) тлумачить цивілізацію як певний вищий рівень розвитку суспільства та як основу прогресу; третій пов'язує цивілізацію з таким станом суспільства, що втілює найбільш раціональні й гуманні форми співіснування людей. Але висловлювалися і протилежні думки. Так, наприклад, класик цивілізаційного підходу О. Шпенглер розглядав цивілізацію як певний історичний етап існування людства, за якого відбувається занепад культури. На його думку, висловлену ще на початку ХХ ст., європейська цивілізація переживає поступовий занепад [1]. На наш погляд, навіть на початку ХХІ ст. можна лише частково погодитися з цією думкою О. Шпенглера, оскільки, хоча сьогодні й спостерігаються певні негативні тенденції в розвитку європейської цивілізації (наприклад, провал політики мультикультуралізму загрожує втратою національно-культурної ідентичності населення європейських країн), вона залишається досить потужною в економічному, науково-технічному та інших аспектах. На жаль, гедонізм політичних еліт і навіть багатьох пересічних європейців зумовлює послаблення їхніх вольових якостей, що, у свою чергу, не дає їм можливості ефективно відповідати на сучасні виклики та загрози (прикладом може бути надмірна поступливість європейців перед загрозами, які увесь час продукує Росія).

Згадуючи ще одного представника цивілізаційного підходу А. Тойнбі, слід зазначити, що він, аналізуючи історію людства, нарахував сорок сім локальних цивілізацій, і лише п'ять із них були «живими» на початку ХХ ст.: західна, православно-християнська (у межі цієї цивілізації він включав і Україну), ісламська, індуїстська і далекосхідна. Як основу такої класифікації дослідник поклав насамперед «належність до тої чи іншої релігії» [2, с. 46].

На думку А. Тойнбі, стійкість цивілізації зумовлена спроможністю національних еліт до креативних відповідей на зовнішні виклики. Саме цей пункт сьогодні є однією із ключових проблем України, оскільки вітчизняні політичні еліти, на жаль, не завжди інтереси держави ставлять на перше місце у своїх пріоритетах і, відповідно, не спроможні стратегічно мислити й ефективно відповідати на зовнішні та внутрішні виклики

та загрози. На думку А. Тойнбі, якщо еліта не надає ефективні відповіді на виклики часу, то певна нація приречена на вимирання, тож, якщо найближчим часом в Україні не прийде до влади справжня державницька еліта, яка буде турбуватися не про власне збагачення, а насамперед про інтереси українського народу й української держави, то Україна як незалежна держава буде приречена на поступову деградацію.

При аналізі сутності цивілізації варто також брати до уваги геополітичний фактор. У цьому контексті найбільш актуальною є концепція Семюела Хантінгтона, котрий феномен цивілізації тлумачить як культурну спільноту найвищого порядку та як основу культурної ідентичності окремих націй. У розумінні дослідника навіть у часи глобалізації немає підстав говорити про існування єдиної універсальної загальнолюдської цивілізації. На його думку, окремі цивілізації є групами історично споріднених країн із їхніми населенням, які об'єднує у конкурентному змаганні з сусідами спільна доля, культура, мова, релігія та традиції. Мислитель зазначає, що за умов становлення глобалізованого світу взаємовідносини між країнами будуть зумовлюватися не стільки економічними чи політичними чинниками, скільки вірністю і дотриманням спільних цивілізаційних цінностей. Кожна цивілізація характеризується певною історично-духовною цілісністю і проходить власний життєвий шлях.

На погляд С. Хантінгтона, у сучасну епоху існує вісім значущих у світовому масштабі цивілізацій: китайсько-конфуціанська, японська, індійська, ісламська (мусульманська), латиноамериканська, африканська (яка тільки формується), західнохристиянська та східнохристиянська (православно-слов'янська) [3]. Головними чинниками, що визначають якість життя окремих націй, є їхнє географічне розташування, а також наявність засобів забезпечення власного існування й самовідтворення. Щоб мати перспективу розвитку, окремі нації, котрі існують сьогодні, повинні чітко визначитися зі своєю цивілізаційною належністю. Крім того, за усіма націями залишається обов'язок у будь-який момент бути готовими захищати свій «життєвий простір» від зазіхань із боку інших націй. Іноді межі цивілізації збігаються з кордонами території однієї країни (це, зокрема, китайська, індійська та японська цивілізації), проте здебільшого у межах однієї цивілізації об'єднуються декілька країн. Найгірша доля випадає тим країнам, територія яких розташовується на межі кількох цивілізацій. Однією з таких країн є саме Україна, розташована на перехресті трьох цивілізацій: західної, євразійської (східнохристиянської) та мусульманської. Перед Україною тривалий час стояла проблема цивілізаційного вибору або проблема стратегічного вибору напрямку руху. Тобто цивілізаційний вибір це не тільки вибір місця і ролі

у світі, це насамперед вибір цінностей і вибір стратегії розвитку. Саме наявність довгострокових стратегій досить часто і робить країну не об'єктом, а суб'єктом геополітики [4].

Зазначений вище чинник розташування на кордоні між цивілізаціями зумовлював найбільший внутрішній розкол українського народу упродовж багатьох століть. На думку С. Хантінгтона, цивілізації увесь час борються між собою за територію, населення, економічні ресурси, а це, у свою чергу, може призводити до потужних конфліктів між ними. Україна на своєму досвіді пересвідчилася в реальності цього конфліктного потенціалу у 2014 р., коли російська агресія призвела до втрати нашою державою контролю над частиною власної території. Протистояння на Майдані й опір російській агресії стали основою для консолідації українців, створили умови для перетворення українців із народонаселення певної країни на справжню націю, яка цінує свою історію, мову, культуру і прагне свого самозбереження. Ці події нарешті дали відповідь на питання: «Хто нам друг і хто ворог»? Відповідно, російська агресія прискорила цивілізаційний вибір переважної більшості наших співгромадян на користь демократичного західного світу. Україна нарешті дійсно стала частиною Європи і Заходу, і частиною не лише географічною, але й ментальною і ціннісною. Майдан 2013–2014 рр. довів усьому світу, що українці поділяють такі цінності західної цивілізації, як демократія, людська гідність, права та свободи людини, справедливість і що за ці цінності українці спроможні заплатити найвищу ціну – віддати власне життя. У цьому контексті варто погодитися зі словами Л.Л. Залізняка: «Україна належить до розколотих країн пострадянського простору, на якому йде запекла боротьба проросійських сил із західниками. Проте, незважаючи на певні коливання політичних настроїв українських громадян, час працює на користь нашого повного й остаточного входження в сім'ю цивілізованих європейських країн» [5, с. 5].

Щодо невідворотності конфліктів між цивілізаціями, про які писав С. Хантінгтон, то не можна повністю погодитися з цією думкою, оскільки тут не все є таким однозначним, і окремі нації як представники різних цивілізацій не завжди перебувають у постійній боротьбі між собою. Так, наприклад, хоча й існують напружені відносини між західним і мусульманським світом, проте значна частина мусульманських країн є військово-політичними союзниками (зокрема Туреччина, Пакистан та ін.) та економічними партнерами (Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати та ін.) країн Заходу. На наше переконання, навпаки, за умов становлення глобалізованого світу, коли ми всі стаємо дуже взаємозалежними один від одного, прагнення до співпраці та взаємного еко-

номічного та культурного обміну є важливою умовою виживання всієї людської цивілізації. У цьому контексті зауважимо, що Україна має унікальні можливості для міжцивілізаційної комунікації. Як зазначав С. Хантінгтон у своєму виступі на круглому столі в Україні у Національному інституті стратегічних досліджень, що відбувся у 1999 р., «з погляду цивілізаційного фактору, Україна займає унікальну позицію і є своєрідним містком між західним і православним світом. З погляду глобального розподілу сили Україна також має унікальну позицію, яка полягає у забезпеченні рівноваги сил у Євразії. На мою думку, ці виклики є найбільш важливими завданнями, з якими Україна зіткнеться на початку ХХІ ст.» [4].

Як місце зустрічі культур і цивілізацій Україна повинна прагнути стати не ареною їхнього «зіткнення», а простором сполучення та взаємодії. Хоча дехто з дослідників вважає, що повноцінний діалог між цивілізаціями неможливий, оскільки ключові цінності цих цивілізацій є протилежними (західний індивідуалізм на противагу східному колективізму, вищість пріоритету людини чи пріоритету держави тощо), проте взаємовигідний діалог між цивілізаціями увесь час триває. Його продовження потребує від партнерів значних взаємних зусиль і компромісних кроків. Основною причиною налагодження міжцивілізаційного діалогу слід визнати глобальні виклики сучасної епохи, породжені мегатенденціями у ключових сферах життєдіяльності сучасних суспільств. Потреба пошуку адекватних і своєчасних відповідей на наявні виклики сучасної епохи змушує нас продовжувати міжцивілізаційний діалог, оскільки він є основним конструктивним способом комунікації та взаємодії. Тобто під діалогом у цьому разі слід розуміти таку комунікаційну взаємодію, яка сприяє розв'язанню спільних проблем на основі принципів толерантності та збереження культурно-цивілізаційної багатоманітності світу.

У політології сучасні держави поділяються на теллуократичні (суходільні) та талосакратичні (морські). Налагодженню міжцивілізаційного діалогу досить часто сприяють країни порубіжного типу (для їхнього позначення часто використовують термін «лімітрофи»), до яких належить і Україна. Країни-цивілізації порубіжного типу відрізняються від інших більш різноманітною культурою. Це може бути як перевагою, так і недоліком, оскільки можуть ускладнюватися механізми співіснування в межах окремих країн культур, релігій, мов тощо. Подальше посилення різноманітності може виступати фактором, що дестабілізує цілісність суспільства. Україна, будучи лімітрофом для Росії та Європи, є проміжним міжцивілізаційним простором (як зазначалося вище, між західноєвропейською та російсько-євразійською цивілізаціями). Досить часто держави-лімітрофи ставали розмінною моне-

тою у великих геополітичних комбінаціях більш сильних гравців. Україна теж вже отримала свій негативний досвід, коли під пусті обіцянки Будапештського меморандуму, який не мав чітко прописаних механізмів гарантії територіальної цілісності, віддала свою ядерну зброю і згодом зазнала агресії від одного з «гарантів». Сьогодні ми повинні дуже зважено підготувати до прийняття стратегічних геополітичних рішень. Ціна помилки сьогодні для нас дуже велика, оскільки ми можемо втратити вже і свою державність. Відповідно, минули ті часи, коли ми займали винятково нейтральну і позаблокову позицію. Події на Півдні (анексія Криму) і Сході країни (гібридна війна) підтвердили наші найгірші побоювання щодо можливості агресії з боку колишньої метрополії. Для усіх стало очевидним, що, якщо ми самостійно не здійснимо цивілізаційний вибір, то його за нас здійснять зовнішні геополітичні гравці. І, як зазначалося вище, європейські цінності виявилися нам набагато ближчими, ніж євразійсько-російські. Відповідно, українці в політичному плані обрали не авторитарну євразійську модель, коли все і за всіх вирішує «цар-батюшка», а демократичну модель, коли сам народ має реальні важелі впливу на політичну еліту. Для України, яка є географічним центром Європи та через територію якої традиційно проходять трансконтинентальні торговельні шляхи, зближення з ЄС і НАТО стає стратегічним пріоритетом.

Проте європейський вибір передбачає впровадження цілої низки системних реформ у політиці, економіці, культурі, законодавстві та інших суспільних сферах. Він передбачає також зміну світогляду українського народу, докорінні зміни у самих соціальних практиках і формах взаємодії громадян на всіх рівнях – у стосунках між собою, з центральними та місцевими органами влади. Тому разом з імплементацією європейських норм має відбуватися реорганізація способу життя громадян України, вироблення ними адекватної культури соціальних взаємин, що робить конче необхідним розробку і впровадження заходів зі сприяння налагодженню нових форм суспільної комунікації та соціального діалогу.

На думку вітчизняних дослідників, зокрема С. Пирожкова, О. Майбороди, Ю. Шайгородського та ін., для того, щоб Україна зайняла гідне місце на геополітичній карті світу, вона повинна реалізувати власний цивілізаційний проект, який має бути не варіантом побудови регіонального цивілізаційного буферу між Заходом і Сходом, а проектом побудови цивілізації на основі гуманістичних інновацій, що створює кращі можливості для гідної самореалізації людини. Його гаслом повинно стати: «Гідна самореалізація людини – сильна країна» [7, с. 68], адже, за даними експертів ООН, які ґрунтуються на дослідженні,

проведеному у 192 країнах світу, економічне зростання на сучасному етапі зумовлюється: наявністю капіталу – на 16%, природними ресурсами – на 24%, а людським і соціальним потенціалом – на 64% [7]. Відповідно, національним пріоритетом розвитку повинна стати ефективна підтримка освіти та науки через механізми дієвих стимулів для підтримки креативних студентів, викладачів, науковців. Необхідно зупинити масовий відтік талановитих студентів і науковців за кордон, слід нарешті зрозуміти, що така інтелектуальна деградація України є стратегічною загрозою національній безпеці. У своєму цивілізаційному проекті Україна повинна виступати як інноваційно-інформаційне суспільство.

Слід констатувати, що надприбутки мають розвинуті країни, котрі виготовляють і експортують новітні технології. За ними йдуть держави – виробники товарів. Найменші ж доходи припадають тим, хто змушений спеціалізуватися на експорті сировини (за винятком країн – експортерів нафти й газу, але і це ненадовго, оскільки розвинені країни переходять на технології, які потребують значно меншого використання газу та нафтопродуктів). Крім того, зазначимо, що, монополізувавши контроль над інформацією і виробництвом передових технологій, Захід забезпечив власне інформаційно-технологічне панування на планеті та поставив цим у залежність від себе всі інші країни. Відповідно, першочергова роль у прориві у гідне майбутнє належить найсучаснішим науково-технічним галузям, особливо у сфері електроніки й інформатики, але зі збереженням традиційних для нашої республіки наукомістких виробництв (літакобудування, виготовлення зброї тощо). Цей потенціал може бути актуалізований достатньою мірою, лише коли відповідні галузі почнуть працювати і розширювати обсяги виробництва. Останнє ж можливо лише за умов їх переважної орієнтації на зовнішні ринки, проте такими ринками для нашої високотехнологічної продукції не будуть монополно, ані країни Заходу, ані Росія. Як потенційних покупців наших товарів ми мусимо розглядати передусім держави Центральної Азії та Середнього Сходу, а також Китай, Індію, африканські країни тощо. За таких умов життєво важливого значення набуває спрямування зовнішньополітичної стратегії України на країни Каспійсько-Центральноазійсько-Середньосхідного регіону, а також на інші держави Азії й Африки. Саме тут продукція вітчизняного літакобудування, танкобудування тощо має знайти і реально знаходить належний попит.

Але, окрім економічного розвитку, для України, яка сьогодні стає повноцінним учасником

світових інтеграційних процесів, особливо гостро зараз постає питання захисту своєї національно-державної незалежності та ідентичності, що була здобута тридцять років тому і за цей час ще не встигла закріпитися як монолітна та непорушна. Більшість демократичних країн допомагають нам у нашому розвитку, проте сподіватися тільки на зовнішню допомогу ми не повинні. Українці насамперед мають опиратися на внутрішні ресурси і власні сили. І один із найголовніших наших ресурсів – людський потенціал і сила соціальної організації українців. Наше завдання – збудувати сильну, сучасну національну державу, здатну гарантувати безпеку нації від зовнішньої агресії та провести внутрішню соціально-економічну трансформацію. Україна повинна проявити здатність до масштабної соціально-адміністративної перебудови за нових умов гібридного світу і протидії гібридним війнам. Ми повинні завершити реформування більшості сфер суспільного життя й активно розвивати ті галузі, які зможуть вивести Україну на передові позиції у світі.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Революція на Граніті, Помаранчевий Майдан, Революція Гідності засвідчили, що український народ волелюбний і справедливий, здатний до самоорганізації та готовий відстоювати ліберально-демократичні цінності й ідеали, які є основою західної цивілізації. Ми показали всьому світу, що саме ці, а не євразійські авторитарні та патерналістичні «цінності» є для нас ключовими, і ми тим самим стали форпостом захисту західної цивілізації на Сході Європи. Поліцивілізаційна природа української державності відкриває перед нею унікальні можливості зреалізувати потенціал діалогу культур як для досягнення стабілізації суспільного розвитку, так і для реалізації можливостей відновлення глобальної рівноваги як вирішальної умови виживання людства. Потрібно прагнути до наповнення національної української ідеї не тільки політичним змістом (незалежність), але й економічним – реального підвищення матеріального рівня життя більшості громадян. За сучасних умов Україна повинна здійснювати не стільки модернізацію на основі вестернізації (тобто запозичення і копіювання кращих західних зразків), скільки запроваджувати інноваційну модель розвитку, базовану на знаннях, інтелекті та винахідництві. У нас існує відповідний інтелектуальний потенціал. Головне сьогодні – зупинити «відтік мізків» і створити гідні умови для освітян і науковців, котрі зможуть перетворити Україну на розвинуту країну «першого світу».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 1. Образ и действительность. Москва : Попурри, 2016. 656 с. URL: <https://mybook.ru/author/osvald-shpengler-3/zakat-evropy-tom-1/read/> (дата звернення: 06.04. 2021).

2. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії : у 2 т. Т. 1. Київ : Основи, 1995. 401 с.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.
4. Хантингтон С. Новый світовий порядок у XXI столітті: тенденції та європейський вимір : зб. матеріалів круглого столу в Національному інституті стратегічних досліджень. 18 жовтня 1999 р. URL: http://www.uis.kiev.ua/strategy/hunt_world.html (дата звернення: 03.04. 2021).
5. Залізняк Л. Л. Україна в системі світових цивілізацій. *Пам'ять століть*. 1997. № 1. С. 4–10.
6. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / С. І. Пирожков та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2016. 284 с.
7. Доклад о развитии человеческого потенциала. URL: https://www.un.org/ru/development/hdr/2010/hdr_2010_complete.pdf (дата звернення: 06.04. 2021).